

УДК: 159.923 : 378.4

**МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД У СТАНОВЛЕННІ ТВОРЧОЇ
ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА**

доктор психологічних наук, доцент, Шандрук С.К.

Тернопільський національний економічний університет, Україна,
Тернопіль

Обґрунтовано психологічні основи розвитку креативної особистості та творчих здібностей майбутнього психолога-професіонала, здатного до вчинення творчості у професійній діяльності. Проаналізовано циклічно-вчинкову технологію розвитку творчої особистості майбутнього психолога як психодидактичної умови формування його професійних творчих здібностей. Виділено особливості циклічно-вчинкового підходу та його застосування у професійному становленні креативної особистості психолога. Розглянуто теоретико-методологічні підходи синтетичного характеру до формування креативного потенціалу особистості фахівця, і на цій основі виділено циклічно-вчинковий підхід у підготовці психологів в умовах вищого навчального закладу. Визначено, що циклічно-вчинковий підхід дає змогу цілісно, циклічно-вчинково і головно, синергійно, розглянути і збагатити значеннєво-сміслове поле розвитку професійних творчих здібностей практичних психологів, а у підсумку – організація освітнього процесу на засновках цього підходу сприятиме не тільки розвиткові професійних творчих здібностей майбутніх психологів, а й творчої особистості психолога-професіонала.

Ключові слова: креативність, творчий потенціал, професійні творчі здібності, творча особистість, психолог, циклічно-вчинковий підхід, методологічний підхід.

*доктор психологических наук, доцент, Шандрюк С.К.
Методологический подход в становлении творческой личности
будущего психолога / Тернопольский национальный экономический
университет, Украина, Тернополь*

Обоснованно психологические основы креативной личности и творческих способностей будущего психолога-профессионала, способного к совершению творчества в профессиональной деятельности. Проанализированы циклически-поступковую технологию развития творческой личности будущего психолога как психодидактического условия формирования его профессиональных творческих способностей. Выделены особенности циклически-поступкового подхода и его применение в профессиональном становлении креативной личности психолога. Рассмотрены теоретико-методологические подходы синтетического характера к формированию креативного потенциала личности специалиста, и на этой основе выделено циклически-поступковый подход в подготовке психологов в условиях высшего учебного заведения. Определено, что циклически-поступковый подход позволяет целостно, циклически-поступково и главным образом, синергийно, рассмотреть и обогатить смыслово-содержательное поле развития профессиональных творческих способностей практических психологов, а в итоге - организация образовательного процесса на основе этого подхода будет способствовать не только развитию профессиональных творческих способностей будущих психологов, но и личности психолога-профессионала.

Ключевые слова: креативность, творческий потенциал, профессиональные творческие способности, творческая личность,

психолог, циклічески-поступковий підхід, методологічний підхід.

Doctor of psychological sciences, senior researcher, docent, S.K. Shandruk The methodological approach in the development of the creative personality of the future psychologist / Ternopil National Economic University, Ukraine, Ternopil

It was substantiated psychological bases of development the creativity of personality and creative abilities of future psychologist-professional who is able to do creativity in professional activity. It was analyzed cyclically-deed technology of development of creative personality of future psychologist as psycho-didactic condition of formation its professional creative abilities. Also was singled out peculiarities of cyclically-deed approach and its application in the professional becoming of creative personality of psychologist. Was considered theoretical-methodological approaches of synthetic nature to the formation of creative potential of the specialist personality, and on this basis was singled out cyclically-deed approach in the preparation of psychologists in conditions of higher educational institution. Was determined that the cyclically-deed approach enables holistically, cyclically-deed and most importantly, synergistically, to consider and enrich the meaning-semantic field of development professional creative abilities of practic psychologists, and as a result - the organization of educational process on the bases of this approach will contribute not only the development of professional creative abilities of future psychologists but also the creative personality of psychologist-professional.

Keywords: creativity, creative potential, professinal creative abilities, creative personality, psychologist, cyclically-deed approach, methodological approach

Вступ. Творча діяльність студентів є одним із головних факторів ефективності освітнього процесу, котрий спрямований на підготовку фахівців, на становлення і розвиток творчої особистості професіонала. Традиційна система вищої освіти зорієнтована на розвиток конвергентного мислення, себто на формування лише однієї позиції в оцінці явищ чи фактів, тоді як сучасне суспільство вимагає докорінного перегляду освітньої моделі наявної системи вищої школи. Саме тому першочерговим завданням підготовки фахівців є розвиток професійних творчих здібностей студентів-психологів на нових концептуальних засадах. Звідси, обґрунтовуючи модель професійних творчих здібностей майбутніх практичних психологів, доцільно реінтегрувати зміст принципів циклічно-вчинкового підходу у рефлексивній проекції на предметне поле дослідження ґенези професійних творчих здібностей особистості практичного психолога.

У ході формулювання закономірностей розвитку професійних творчих здібностей особистості доцільно з'ясувати найважливіші, об'єктивні, стійкі взаємозв'язки між компонентами професійних творчих спроможностей, встановити принципи побудови теоретичної моделі розвитку професійної творчості майбутніх фахівців психологічного профілю. Закономірність, як відомо, – це об'єктивно існуючий повторювальний, суттєвий зв'язок явищ суспільного життя чи етапів історичного розвитку, який відображає інші зв'язки чи відношення. Тому для встановлення закономірностей треба застосовувати такі прийоми, які дозволяють їх виявити на основі врахування процесно-динамічних особливостей досліджуваного феномену, рушійних сил його розвитку, себто основних внутрішніх суперечностей, а також вибраних теоретико-методологічних підходів до його дослідження. Так, скажімо, Л.К. Велитченко, аналізуючи педагогічну взаємодію, вказує на те, що її причинно-наслідкова

залежність виявляється у тому, що умови перебігу педагогічного процесу об'єктивно регламентуються програмами, підручником, відповідними їм педтехнологіями, які зазнають певних трансформацій у практиці закладу освіти під впливом конкретних об'єктивних обставин. Звідси закономірно, що подальші трансформації виникають у діяльності вчителя відповідно до його професійного і особистісного досвіду [1, с. 246]. Використання тих чи інших прийомів причинно-наслідкові залежності – закономірності – це та форма організації знання, що певним чином їх упорядковує, систематизує. Відповідно до цього закономірності розвитку професійних творчих здібностей, з одного боку, базуються на загальних законах творчості, а з іншого – становлять причинно-наслідкові зв'язки, котрі визначають спрямованість та ефективність творчого процесу як психосоціального явища.

Формулювання мети статті та завдань. Метою є обґрунтування методологічного підходу у фаховій підготовці майбутніх психологів, а завдання полягають у тому, щоб проаналізувати: а) особливості, сутність та специфіку методологічних підходів, б) циклічно-вчинковий підхід як психодидактичну технологію розвитку професійної креативності студентів-психологів.

Виклад основного матеріалу статті. У підґрунті творчої праці особистості завжди перебуває репродуктивна діяльність, оскільки, по-перше, творче і репродуктивне пізнання є двома відносно незалежними частинами єдиного цілого, де останнє постає як підготовча частина першого, а творче – як основна, визначальна; по-друге, ці два типи пізнання зіставляються між собою як ціле з елементами в кожній частині; по-третє, репродуктивна і творча пізнавальна діяльнісні стратегії взаємопроникають одна в одну [1]. Відтак очевидно, що межа між репродукцією і творчістю є умовною і

мобільною, феноменологічно відображає себе по-різному у різноманітних сферах і видах життєдіяльності, у тому числі й пізнавальній.

Розробляючи модель евристичного навчання А.В. Хуторской під закономірностями даного типу навчання розуміє стійкі повторювані зв'язки між типовими педагогічними фактами, явищами і подіями за конкретних освітніх умов [2, с. 151]. На основі експериментально організованої практики та теоретичного осмислення її результатів учений обстоює такі закономірності евристичного навчання:

1) освітня продуктивність учнів зростає, якщо вони усвідомлено беруть участь у визначенні цілей навчання, виборі його технологічних елементів, у створенні особистісного компонента змісту освіти;

2) евристичне привласнення учнями фундаментальних освітніх об'єктів закономірно призводить до побудови їх особистісної системи знань, котра є адекватною до виучуваної дійсності та до освітніх стандартів;

3) первинність одержання учнем особистого освітнього продукту стосовно до аналогічних зовнішніх освітніх стандартів призводить до побудови їхньої особистісної системи знань, котра є адекватною як до дійсності, так і до освітніх стандартів;

4) динаміка творчих досягнень учнів випереджає динаміку зростання рівня привласнення базових освітніх нормативів, де творча результативність навчання більшою мірою впливає на розвиток особистісних рис-якостей учнів, ніж на рівень освоєння ними заданих освітніх стандартів;

5) зміни зовнішніх освітніх продуктів учня відображають його внутрішні психодуховні зміни – розвиток креативних, когнітивних та оргдіяльнісних особистісних якостей;

6) залучення до навчального процесу метапредметного змісту виводить учня за межі навчального предмета і призводить до встановлення ним особистісно значимих зв'язків з іншими сферами знання і досвіду, що визначає цілісність змісту його освітньої підготовки;

7) збільшення у навчальному процесі частки відкритих завдань, котрі не мають однозначно передбачуваних розв'язків, сприяє інтенсифікації та ефективності розвитку креативних рис-якостей творчо зорієнтованих учнів;

8) рівень творчої продуктивності учнів визначається їх індивідуальними здібностями і ступенем привласнення ними евристичної технології діяльності [2, с. 151].

Більш ґрунтовну характеристику причинно-наслідкових зв'язків пропонує А.В. Фурман, який, обґрунтовуючи міждисциплінарну теорію навчальних проблемних ситуацій, виділяє такі закономірності: а) прогресивна наступність у розвитку етапів навчальної проблемної ситуації, яка, розпочинаючись виникненням і завершуючись зняттям проблемності, зумовлює сходження учня до нового рівня особистісних знань і забезпечує динаміку цілісного розвитку його продуктивного мислення; б) єдність процесів розвитку, функціонування і самоорганізації навчальної проблемної ситуації як психодидактичного явища; в) функціональна цілісність, якої набуває навчальна проблемна ситуація лише під час переходу від формування до розв'язання проблемності у колективній та індивідуальній мислєдіяльності; г) циклічність у функціонуванні системи навчальних проблемних ситуацій, що спричинена генезисом і розв'язком учнем завершеної сукупності пізнавально-сміслових суперечностей, у якій раніше розв'язані проблеми є внутрішньою передумовою (матеріалом ментального досвіду особистості) функціонування наступних;

д) ефективність функціонування навчальних проблемних ситуацій, що залежить від того, наскільки повно задіяна система джерел проблемності пізнавального процесу учня (суб'єктно-особистісна невизначеність, інтелектуальна трудність, пізнавально-смилова суперечність, проблема морального вибору), проблемно-діалогічних форм пізнання та діалогічних засобів керування пошуковою пізнавальною активністю учнів; е) розвиткове функціонування внутрішньої проблемної ситуації, яке відзначається психологічною повноцінністю і насиченістю етапів цілісного мислєдіяльнісного процесу на предмет оптимального модульного набору певних психодуховних явищ (здивування, переживання, внутрішня конфліктність тощо) у пізнавальній роботі учня як суб'єкта, особистості, індивідуальності [3, с. 21].

Виокремлення із царини методологічних підходів у підготовці майбутніх практичних психологів саме такого підходу, котрий уможливить, окрім ВНЗівського навчання, розвинути творчий потенціал, креативність, і головно – творчу особистість, майбутнього психолога-професіонала, себто такого фахівця, котрий спроможний не тільки успішно виконувати покладені на нього професійні завдання, але й водночас постійно професійно зростати, вдосконалюючи власну майстерність психологічного діяння.

Методологічну оптику виокремлення методологічного підходу розвитку професійних творчих здібностей майбутніх практичних психологів становлять: а) філософсько-психологічна теорія вчинку В.А. Роменця [4-8]; б) циклічно-вчинковий підхід у розвитку науки (передусім соціогуманітарної, наукових шкіл і творчого шляху видатних мислителів), що обґрунтований А.В. Фурманом [9-12].

Реалізація теоретичних засад розвитку професійних творчих здібностей майбутніх практичних психологів обумовлює застосування певного методологічного підходу.

Очевидно, що для розвитку професійних творчих здібностей майбутніх практичних психологів методологічний підхід має засновуватися, з одного боку, на системі принципів, а з іншого – на оптимальному наборі закономірностей стосовно формування творчої особистості психолога-професіонала, котрий здатний вирішувати повсякденні професійні завдання психологічної практики на продуктивному рівні організації власної продуктивної праці. Причому, як справедливо наголошує Л.К. Велитченко, «визначення підходу – процес складний і не завжди однозначний ... Вибір підходу як теоретичної процедури і, отже, розуміння його суті, як ми вважаємо, залежить від мети дослідження, наукової ситуації» [1, с. 239]. Саме тому важливо проаналізувати основні підходи до вивчення досліджуваної проблеми.

Нами обраний методологічний підхід синтетичного характеру, що засновується на філософсько-психологічній теорії вчинку В.А. Роменця та циклічно-вчинковому підході А.В. Фурмана.

Дослідження творчості в історії психології передбачає певне перенесення в ту чи іншу психологічну систему низки оригінальних ідей і поглядів, відшукування її логічного осередку, співвіднесення з ним усіх елементів структури системного знання. Адекватне відтворення ідей певного часу у зв'язку з його культурою і творчістю – головне завдання психолога-дослідника, котрий до того ж має ще й розвиваючи певну теоретичну лінію розвитку психології творчості, що пов'язана із перетворенням головного концептного осередку психології як науки.

У випадку із учинком творчості очевидно, що момент неусвідомлюваності тут існує у винятково відчутних психоформах (наявного знання, нечітких схем-образів, передчуття тощо). Але він найтіснішим чином взаємодіє із змістовими елементами свідомого. Якщо завершальні форми такого вчинку з відповідними формами мотивації здебільшого перебувають «по той бік» свідомості, то вчинкові-пошукова акція все ж становить найвиразнішу форму саме усвідомлюваної дії інсайту. Адже суперечності між ситуацією і мотивом долаються насамперед за актуалізації і розширення раніше неосвоєних особистістю смислових горизонтів свідомості. Вочевидь поза цих умов учинок творення здійсненим бути не може.

Людина не завжди і не повністю усвідомлює завершальну мету і багатоманітні наслідки свого творчо здійсненого вчинку. Важливо підкреслити, що він, усвідомлюючи себе, спрямований на нешаблонне, нетипове освоєння світу, що приводить у підсумку особистість до всебічного самоствердження. Отож специфікація вчинку, тобто перехід до конкретних форм людської винахідливої діяльності, визначається її творчим характером. Як логічний осередок і реальний механізм будь-якої форми творчості вчинок відображає те найбільш людське, що властиве різним видам діяльності і формам мислення. Вчинок – діяльно-пошукова об'єднувальна ланка у компонентній творчій комунікації: це й інтуїція, й фантазія, і мислення, і багато чого іншого. Він – провісник внутрішньої свободи особистості.

Вчинок творення, усвідомлений як продуктивний обмін духовними змінами між своєрідними смисловими позиціями, становить живу полі діалогічну екзистенцію. Постання різних форм людського екзистенціювання становлять пошук адекватних суб'єктивних та об'єктивних засобів самоствердження, тому що вони

найбільше відповідають діалектичній логіці вчинення. Причому вища форма вчинкової пошукової дії вибирає шлях через конфронтацію протилежностей до їхнього синтезу, єдності. Вчинок креативного спрямування виявляється дією безпосередньої творчої самокомунікації і спрямовується проти зведення особистості тільки до рівня машини чи знаряддя. Основний смисл такого вчинку, як і будь-якого повноцінного вчинення, – забезпечити зростаюче життєствердження. У цьому разі через канал вчинкові-пошукової активності саамоплекає себе як неповторну самостійну індивідуальність, котра прагне не стільки здобути творчий продукт, скільки особистісного самовизначення, самоствердження і самісного зростання.

Індивідуальним траєкторіям творчого вчинення притаманні моменти ризикованості, стихійності, внутрішнього ущасливлення. Це формує в індивідуальності такі характерологічні риси, як наполегливість, сміливість, рішучість тощо. Та й проблемною ситуацією не можна опанувати відразу, в ній залишається багато невідомого. Оскільки у вчинкові-пошуковому ризику напрям руху і повороти думки залежать від ситуаційних перипетій, а смисл його становить боротьба з цією ситуацією, то цей вчинок може бути охарактеризовано як винахідницький. Форми вчинку, що впливають звідси, виявляються в супідрядності ситуації і мотивів.

Найважливіший фактор, що переборює ризик і таємничість творчої ситуації, є віра, на основі якої формується вчинок вірування у свої сили. У ньому ситуація залишається невизначеною, важко регулюється і передбачується навіть у її найближчих і безпосередніх визначеннях. Утвердження серед справжніх переживань переноситься на завершальні стадії пошуку. Ось чому у віровчинковості ще не має справжнього подолання і ризику, і

безхарактерності, і проблемності-невизначеності. І все ж логіка вчинення приводить до все більшої частки наукового передбачення, ширшої актуалізації відповідного світогляду особистості. До речі, віра у свої сили також є передбаченням, але таким, що не має цілісного логічного доведення. Хоч би як наука розширювала свої межі, вона весь час указує на велике поле безконечного, невідомого, з чим повинен співвідноситися вчинок. Ось чому в ньому завжди залишається певний момент проблемності ризику, непередбачуваності. Тому особистісна впевненість є справжньою основою вчинку. Його якість при неповноті ситуаційної та мотиваційної інформації сутнісно й визначається характером упевненості у благополучному завершенні вчинкового діяння. У зв'язку з цим доречно говорити про вторинність чи, точніше, вершинність учинку в його відношенні до соціального життя людини.

Вчинок творчості, як, мабуть, ніякий інший, передбачає множинність особистісних існувань, полі проблемної комунікації. Екзистенційний смисл останньої полягає у ствердженні опори для існування. Окрім того, культура (наука, техніка, мистецтво, політика і т. п.) надають багатий матеріал створення способів пошукового вчинкового зв'язку через схематизацію та об'єктивацію. У цьому вчинок виявляє себе як творчий акт. Ось чому загальною теорією творчості може бути така, яка охоплює теоретичну концепцію вчинкової структури. Причому ситуація, мотивація, дія, післядія – циклічно завершена його структура. В історичному зміщенні акцентів на цих компонентах вчинку відбувається духовний поступ людини і людства, виявляється їх взаємозалежний потенціал.

Здійснення вчинку творчості як подія у житті людини – це завжди духовне зростання, переображення, встановлення нових відношень до світу. Такий учинок формує «світ людини», і тією мірою, якою це

вдається, вся його структура підноситься до рівня важливих значущостей. Подія-продукт становить результат нового вчинення, його завершальний етап чи акорд, коли рефлексія констатує непересічну значущість його продукту. Це – рефлексія рефлексії, яка виходить за межі суб'єктивності і показує втручання вчинкової акції в саму об'єктивну дійсність. Разом із переображенням людини-креативної відбувається і переображення дійсності – уявного і реального. Таким є сенс творення як особистісної події.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

Сутність циклічно-вчинкового підходу визначається зорієнтуванням студентів-психологів на творчість за допомогою застосування спеціальних форм, методів і засобів розвитку професійних творчих здібностей, забезпечення усіх елементів творчої діяльності (не тільки міжблокових, але й психологічних, прагматичних і модальних ознак творчого процесу), поліпшення ефективності засобів і технології організації формування та розвитку творчої особистості психолога-професіонала.

Циклічно-вчинковий підхід дає змогу цілісно, циклічно-вчинково і головно, синергійно, розглянути і збагатити значеннєво-сміслову поле розвитку професійних творчих здібностей майбутніх практичних психологів. Зокрема, організація освітнього процесу на засновках цього підходу сприятиме не тільки розвитку професійних творчих здібностей майбутніх практичних психологів, а й творчої особистості психолога-професіонала.

Перспективу подальших розвідок убачаємо в поглибленому аналізі циклічно-вчинкової технології розвитку креативної особистості студентів-психологів, а також у додаткових дослідженнях проблеми застосування даної технології у фаховій підготовці психологів.

Література:

1. Велитченко Л.К. *Методологічні та теоретичні проблеми психології: програм. конспект. довідник* / Л.К. Велитченко, В.І. Подшивалкіна. – Одеса, 2009. – 279 с.
2. Краевский В. *Предметное и общепредметное в образовательных стандартах* / В. Краевский, А. Хуторской // Педагогика. – 2003. – № 3. – С. 3-10.
3. Фурман А.В. *Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект: монографія* / А.В. Фурман. – Тернопіль: Астон, 2007. – 164 с.
4. Роменець В.А. *Вчинкова організація канонічної психології* / Володимир Роменець / Психологія і суспільство. – 2000. – №2. – С. 25–56.
5. Роменець В.А. *Вчинок і світ людини: основи психології: підручник* / В.А. Роменець, за ред. О.В. Киричука, А.В. Роменця. 4-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 1999. – С. 383–402.
6. Роменець В.А. *Історія психології ХХ століття: навч. посіб.* / В.А. Роменець, І.П. Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.
7. Роменець В. *Вчинкова організація канонічної психології* / В. Роменець // Психологія і суспільство. – 2000. – № 2. – С. 25-56.
8. Чернобровкін В.М. *Інтрапсихічні чинники процесу прийняття педагогічних рішень у поведінковій активності вчителя* / В.М. Чернобровкін // Наука і освіта. – 2004. – № 8-9. – С. 150-154.
9. Фурман А.В. *Гене́за науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчинкова перспектива* / А.В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. – № 4. – С. 18-36.
10. Фурман А.В. *Ідея професійного методологування: монографія* / А.В. Фурман. – Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.

11. Фурман А.В. *Методологічне обґрунтування циклічно-вчинкової типології ігор* / А.В. Фурман // Вітакультурний млин. – 2014. – Модуль 16. – С. 4–14.

12. Фурман А.В. *Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології: монографія* / А.В. Фурман. – К.: Інститут політичної і соціальної психології; Тернопіль: Економічна думка, 2013. – 100 с.

References:

1. Velytchenko L.K. *Metodolohichni ta teoretychni problemy psykholohii: prohram. konspekt. dovidnyk* / L.K. Velytchenko, V.I. Podshyvalkina. – Odesa, 2009. – 279 s.

2. Kraevskiy V. *Predmetnoe y obshchepredmetnoe v obrazovatelnykh standartakh* / V. Kraevskiy, A. Khutorskoi // *Pedahohyka*. – 2003. – № 3. – S. 3-10.

3. Furman A.V. *Teoriia navchalnykh problemnykh sytuatsii: psykholohoddyaktychnyi aspekt : monohrafiia* / A.V. Furman. – Ternopil: Aston, 2007. – 164 s.

4. Romenets V.A. *Vchynkova orhanizatsiia kanonichnoi psykholohii* / Volodymyr Romenets // *Psykholohiia i suspilstvo*. – 2000. – №2. – S. 25–56.

5. Romenets V.A. *Vchynok i svit liudyny: osnovy psykholohii: pidruchnyk* / V.A. Romenets, za red. O.V. Kyrychuka, A.V. Romentsia. 4-e vyd., stereotyp. – K.: Lybid, 1999. – S. 383–402.

6. Romenets V.A. *Istoriia psykholohii KhKh stolittia : navch. posib.* / V.A. Romenets, I. P. Manokha. – K.: Lybid, 1998. – 992 s.

7. Romenets V. *Vchynkova orhanizatsiia kanonichnoi psykholohii* / V. Romenets // *Psykholohiia i suspilstvo*. – 2000. – № 2. – S. 25-56.

8. Chernobrovkin V.M. *Intrapsykhichni chynnyky protsesu pryiniattia pedahohichnykh rishen u povedinkovii aktyvnosti vchytelia* / V.M. Chernobrovkin // *Nauka i osvita*. – 2004. – № 8-9. – S. 150-154.
9. Furman A.V. *Geneza nauky yak hlobalna doslidnytska prohrama: tsyklichno-vchynkova perspektyva* / A.V. Furman // *Psykhologhiia i suspilstvo*. – 2013. – № 4. – S. 18-36.
10. Furman A.V. *Ideia profesiinoho metodolohuvannia: monohrafiia* / A.V. Furman. – Ternopil: *Ekonomichna dumka*, 2008. – 205 s.
11. Furman A.V. *Metodolohichne obgruntuvannia tsyklichno-vchynkovoii typolohii ihor* / A.V. Furman // *Vitakulturnyi mlyn*. – 2014. – Modul 16. – S. 4–14.
12. Furman A.V. *Metodolohiia paradyhmalnykh doslidzhen u sotsialnii psykhologhii: monohrafiia* / A.V. Furman. – K.: *Instytut politychnoi i sotsialnoi psykhologhii*; Ternopil: *Ekonomichna dumka*, 2013. – 100 s.